

УДК 94(73)(075)

ГАЙКО ГЕННАДІЙ,*доктор технічних наук, професор кафедри геоінженерії,
Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"***БЛЕЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР,***доктор технічних наук, професор кафедри видобування нафти, газу та конденсату,
Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"*

ФЕНОМЕН ЗОЛОТИХ "ЛИХОМАНОК" ЯК ТЕРИТОРІАЛЬНЕ, ГІРНИЧЕ Й СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОСВОЄННЯ ПІВНІЧНОЇ АЗІЇ (ЧАСТИНА ТРЕТЯ)

У циклі статей систематизовано події заселення та економічного освоєння величезних просторів Північної Америки, Австралії, Південної Африки, Північної Азії, що пов'язані з рухом шукачів золота й алмазів (золотими й алмазними "лихоманками"). Наведено хронологічний огляд подій, дано аналіз загальному феномену явища, розкриті особливості його історичної, гірничо-геологічної й організаційної складових. Матеріал розділено на три окремі, але тематично поєднані частини, що описують явище "золотої лихоманки" - стихійного масового видобування золота на нововідкритих родовищах у другій половині XIX - на початку XX ст. у віддалених (для європейців) частинах світу. Автори висвітлюють події в Північній Азії - на Уралі та в Сибіру.

Ключові слова: золота лихоманка; старателі; шліховий метод; розсипи; жильне золото; Північна Азія; Урал; Сибір.

Постановка проблеми. Поступ підприємницької епохи диктував нові форми й організаційні можливості приватного опанування мінеральних ресурсів у різних частинах світу, що набули особливих рис. Видається парадоксальним, що в період інтенсивного промислового й технічного розвитку другої половини XIX ст. багаті родовища благородних металів починали розробляти старателі, використовуючи найпростіший шліховий спосіб і стихійну організацію праці, демонструючи часом хижачьке ставлення до природи та корінного населення. Пояснення такої ситуації певною мірою криється у віддаленості й первісній незайманості територій нових родовищ, де шукачі золота ставали піонерами освоєння неосяжних просторів, несучи сюди не тільки швидкий економічний розвиток, а й безліч проблем, які спричиняв велелюдний людський потік, що раптом опинявся на необжитих землях.

Характерними складовими, які призводили до масового руху старателів у райони видобутку, були величезні незаймані розсипні поклади, які зосереджувались на малих глибинах і могли розроблятися шліховим методом, а також швидке поширення інформації про відкриття таких родовищ і яскраві перекази про швидке збагачення золотошукачів. Цей масовий нестримний рух дістав (за аналогією до хвороби) назву "золота лихоманка" (лат. *"Fevra Aura"*).

Питання неорганізованого масового видобування золота на нововідкритих родовищах у другій половині XIX - на початку XX ст. у різних частинах світу ("золота лихоманка") настільки важливе тому, що саме "золоті

лихоманки" суттєво переформатували світ, уможливили масштабне заселення (переважно європейцями) необжитих континентів, обумовили утворення нових міст, транспортних і торговельних шляхів, розвинули світову фінансову систему, сприяли значному підсиленню Сполучених Штатів Америки, що призвело до вагомих геополітичних змін, власне, до формування тієї карти світу, яку ми спостерігаємо сьогодні. Деякі іншими шляхами освоювались родовища благородних металів у феодальних умовах Російської імперії, на безкраїх теренах Сибіру та Уральських гір. Аналіз процесів саме в цих регіонах - предмет запропонованої статті.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. У західній науковій літературі історія "золотих лихоманок" (The Gold Rush) представлена досить повно й різнопланово [наприклад, 1-7]. Видання колишнього СРСР [8-10], здебільшого спрямовані на дослідження ролі золота у формуванні "капіталістичних відносин", часом знаходяться під значними ідеологічними впливами. Російські літературні джерела іноді тісно пов'язані з літературним спадком колишнього СРСР, часто звертаються до втрачених Росією можливостей, наприклад, [10]. Українська бібліографія з цього важливого питання світової історії досить бідна. Коло джерел обмежується кількома оглядовими роботами з історії гірництва [11-13].

Мета статті - огляд і аналіз особливостей золотих "лихоманок" як територіального, гірничого й соціокультурного освоєння материкових просторів, зокрема (частина третя) - Північної Азії (Урал і Сибір).

Виклад основного матеріалу. Спроби відшукати золото та срібло Уралу розпочалися ще за князівства Івана III. В останній чверті XV ст. було відряджено кілька пошукових експедицій у північне Приуралля (так звані "походи на Югру"), причому у складі доволі численних військових залог були й загони рудознавців із країн Європи. Про це свідчать зокрема листи Івана III до угорського короля Матвія Корвіна з проханням прислати досвідчених майстрів гірничої справи для розвідок родовищ на Югрі. Перші уральські експедиції поклали початок довготривалим пошукам, які лише через два сторіччя дали надію на багаті родовища цінних металів.

Незважаючи на те, що Урал був освоєний росіянами значно раніше, ніж Східний Сибір, перше срібло та золото було отримано саме на Далекому Сході імперії. Однією з причин цього були численні перекази про покинуті "мунгальські копальні", які колись нібито давали безліч коштовних металів (про це зокрема згадував Єрофій Хабаров у своєму повідомленні в Якутськ). Імпорт золота з Китаю також окреслював переваги пошуків саме в далекосхідному регіоні. Чутки щодо рудних багатств Даурії (Забайкалля) притягували землепрохідників до воріт Амура, де 1658 р. виникли острог і селище Нерчинськ. Вигідне розташування зробило його центром для приведення корінних народів у російське підданство, для вигідної торгівлі з Китаєм, для пошуку багатих руд. Якутські й енісейські воеводи також змагалися між собою за першість виявлення уславлених "мунгальських копалень", сподіваючись вислужитися перед государем.

Точна дата початку гірничих робіт у Даурії залишається нез'ясованою. Найбільш авторитетним є свідчення управителя уральських заводів Георга Вільгельма де Генніна з "Опису Уральських та Сибірських заводів", де йдеться про те, що перші срібні руди виявили й повідомили про це урядовцям місцеві тунгуси, брати Аранжа й Мані. Сталося це у 80-х роках XVII ст. Першовідкривачі передали зразки руд Ф. Головіну, який доставив їх у Москву, але за різних обставин "ті руди, хоча вони були вже відомі, залишилися без будь-якого зрушення до 1702 р.". У цей час у торговельному каравані, що прямував через Нерчинськ до Китаю, трапився рудознавець грецького походження Олександр Левандіан. "Він за грецьким звичаєм мав хист до гірничого та плавильного мистецтва, й коли дізнався про ті руди, то взяв їх деяку кількість і учинив пробу своїм коштом, ту пробу відіслав для оголошення в Сибірському наказі, на що отримав 1704 р. розпорядження, згідно з яким велено срібні та інші руди, які знайдуться, виплавляти рудному майстру греку Олександру Левандіанову з товаришами, найманими людьми. І з того року росіянами робота там почалась: видобуток руд у давніх копальнях, і початок заводу, і виплавлення срібла". Того ж 1704 р. у Росії розпочалося карбування монет із "домашнього" срібла.

Варто уваги те, що розробки XVIII ст. вели на горі Култучній у "давніх копальнях", що слугували дороговказом до багатих покладів, залишених гірниками минулих епох. Уже протягом першого десятиріччя гірничих робіт було виявлено близько 100 перспективних рудопроявів, причому рудники Нерчинського округу стали особистою власністю царської родини. 1714 р. гірничий майстер І. Мокєєв розробив спосіб виділення з місцевих руд попутного золота й отримав перші фунти благородного металу. Цю подію вважають народженням російського золотовидобутку, проте кількість отриманого в Нерчинську золота завжди була відносно невеликою - від 2 до 20 пудів на рік. Найбільші обсяги видобутку срібла припадають тут на 70-ті роки XVIII ст., коли виплавляли до 10 т металу на рік. З першого нер-

чинського золота були карбовані медалі на честь щасливого завершення Північної війни зі Швецією.

Вельми характерними для першого етапу освоєння Сибіру були організаційні форми праці на рудниках. Пошуки й видобуток починали охочі й вільнонаймані люди, але за деякий час основні гірничі роботи виконували вже приписані до заводів селяни (кріпаки) й заслані до Нерчинська каторжани. Зберігся наказ Павла I, який зобов'язував висилати засуджених "за тяжкі злочини, замість смертної кари, навечно до Нерчинська чи Катеринбурга на золоті рудники". Нерчинські копальні стали найбільш відомою політичною каторгою Росії. Першими політичними засланнями Даурії були ідеолог російського церковного розколу протопіп Аввакум та опальний український гетьман Дем'ян Многогрішний, потім тут з'явилися сім'ї розкольників, сановники післяпетровської епохи; декабристи, польські повстанці, революціонери різних таборів. Небагато знайдеться у світі рудників, що могли б "конкурувати" з нерчинськими за рівнем шляхетності своїх гірників.

Услід за Нерчинським гірничим округом благородні метали були виявлені на Алтаї, де вже працювали мідні рудники Акинфія Демидова (сина засновника уральських заводів - Микити Демидова). Важлива роль у відкритті родовищ належала Г. В. де Генніну, який першим звернув увагу на подібність алтайських руд Зміїногірського рудника до нерчинських і припустив наявність у них срібла та золота. Пробірний аналіз підтвердив цей здогад. 1744 р. Демидов подарував імператриці Єлизаветі Петрівні зливok алтайського срібла вагою з пуд. "Ось яким добром Бог благословив твоє царювання, велика государине, через мої труди", - улесливо підкреслив заводчик свої заслуги. Проте поширювались чутки, що пуд цей був не першим і Демидов таємно карбував на Уралі срібну монету. Принаймні башта в Нев'янську, у підземній частині якої, за переказами, плавили срібло, була раптово затоплена саме напередодні прибуття ревізії, а як би там не було, після кончини промисловця імператриця скасувала його заповіт і наказала уральські його володіння розподілити між синами, а алтайські срібні рудники повернути до скарбниці.

Управителем Алтайського гірничого округу було призначено О. Беєра, який до того очолював тульські заводи. Його господарча політика привела до швидкого зростання Зміїногірського рудника, збільшення видобутку срібла й попутного золота. У другій половині XVIII ст. зусиллями пошукових експедицій Ф. Ріддера, Г. Зирьнова, І. Заводіна на Алтаї були знайдені багаті поліметалічні руди, що разом зі Зміїногірським родовищем забезпечували впродовж століття щорічне постачання до 16 т срібла й 300-400 кг золота.

І все ж найбільші скарби сподівалися знайти на Уралі. Ще давньогрецькі автори Арістей із Пронікса, а пізніше Геродот сповіщали про те, що далеко на північному сході, там, де на межі Європи та Азії височать Рифейські гори (Урал), "безсумнівно є золото у великих кількостях". "Ще Геродот оповідав небилиці про грифів (левів з орлиними крилами й дзьобом), які на півночі Рифейських гір стерегли золото - з цього можна зробити висновок, що хитрі й пронирливі греки відали про наше уральське золото задовго до Різдва Христового", - зазначав "співець Уралу" Д. Мамін-Сибіряк. Елліни, яким довелося побувати в країні скіфів (у Північному Причорномор'ї), бачили там безліч дивовижних художніх виробів із золота й переказували легенди про напрочуд багату на золото скідну рифейську землю, з якої скіфи отримують золото.

Після приєднання Уралу до Московського царства численні підтвердження наявності золота знаходили в

давніх коштовних виробів. Добували ці золоті прикраси так звані "бугорники", які таємно розкопували давні могили. Після того, як Г. В. де Геннін повідомив про те Петра I, гріховне розкрадання могил стали карати смертю. Це суттєво змінило організаційні форми грабунку: злочинців-бугорників розігнали й винищили, а за "розкопки" системно взялися государеві люди. Унаслідок цієї "роботи" в столицю була відправлена коштовна колекція давніх виробів мистецтва, добута з уральських могильників. Оглянувши її, Петро I наказав провести розслідування, "звідкіля в минулі літа таке золото й срібло добували".

Незважаючи на те, що благородні метали шукали на Уралі протягом кількох сторіч з особливою жагою та ретельністю, виявили їх значно пізніше, ніж залізо чи мідь. Це пояснюється геологічними властивостями рудопросявів виробничих металів, що на відміну від золота, мали помітну за барвистим кольором рудну зону окислення. Золотоносні ж кварцові жили не мали нічого подібного, причому крихітні за розміром, рідкісні вкраплення золота, виявити навіть у знайденому кварці, було досить важко. Враховуючи величезні території, на яких велись пошуки, брак досвіду й геологічних знань золотошукачів, можна без перебільшення стверджувати, що знахідка золотоносних жил була рідкісною удачею, яка спростовувала відому приповідку щодо пошуку голки в копиці сіна.

Парадоксальним було й те, що на території, багатій на золоті розсипи, спершу було відкрите саме жильне золото. Відомий дослідник історії російського золота А. Локерман, який добре розумів вдачу золотошукачів, образно порівняв золоту жилу з кинджалом, що простромив надра, вістря якого ледве виглядає з поверхні, а розсип, немов плащ, розстелений поряд на землі. "Приблизно так, як кинджал і плащ, вони співвідносяться між собою за формою, розмірами, труднощами пошуку й розробки". Тим більш дивним був випадок відкриття й тривалої розробки саме жильного золота, хоча гірники буквально ходили багатими, легкодоступними розсипами (про це - дещо пізніше).

Ще однією з причин досить пізнього виявлення золота вважають "гіпноз страху", побоювання заявити про знахідку коштовного металу, оскільки слуги государеві допитували про рудні знахідки з особливою пристрасстю. У такій справі завжди намагались виявити, чи не приховав подавець чогось для себе? Перший дозвіл Петра I на пошуки золота, пов'язаний із заснуванням Приказу рудокопних справ (1700 р.), був по суті наказом про смертну кару за приховування знайдених золотих родовищ. Царський Берг-Привілей 1719 р. також завершувався пам'ятними словами: "А тим, котрі винайдені руди приховають і доносити за них не будуть... проголошується наш жорстокий гнів, невідкладне тілесне покарання й смертна кара..., щоб міг кожен того страшитися". Разом із тим, приватні власники земель і заводів усіляко противилися рудним розвідкам на своїх землях, оскільки справедливо побоювалися їх відчуження й передачу в скарбницю. Збереглася скарга рудознавців, подана управителю казенних уральських заводів В. М. Татищеву, на всевластних приватних заводчиків Демидових, які забороняли їм виказувати нові родовища, погрожуючи "якщо будемо руди зголошувати... бити нас батогами і до доменних печей приставляти".

Хроніка відкриття першого уральського золота збереглася в протоколі допиту шукача "узорчатих каменів" Єрофія Маркова, який на початку травня 1745 р. виїхав зі свого села Шарташ, розташованого за 10 км від Катеринбурга, і, "відїхавши версти три, угледів... на поверхні землі світлі камінці, схожі на кришталі, і за-

для добування їх на тому місці землю копав глибиною у зріст людини, розшукуючи найкращої доброти камені. Якісних узорчатих каменів не виявив, але знайшов плиточку, немов кремінець, на якій знак з одного боку в ніздрі як золото, і тут же поміж камінцями знайшов такі ж вельми схожі на золото крупинки три або чотири..." Далі селянин повіз знахідку до Катеринбурга, але звернувся не до заводського начальства, а до срібних справ майстра Дмитрієва, який зробив пробу й підтвердив, що це золото. Він же порадив Маркову оголосити родовище самій государині, "тому що тут за це стільки винагороди не отримати".

Зберегти таємницю знахідки не вдалося. Перший допит першовідкривачеві чинили без будь-якої жорстокості, тим більше, що він відразу погодився вказати місце, де були віднайдені крупинки, й надав усі потрібні пояснення. Лихо спіткало Єрофія Маркова пізніше, коли прибули на вказане місце гірничі служителі після ретельних пошуків не знайшли жодних ознак золота. Ураховуючи важливість події, для керівництва пошуковими роботами прислали досвідченого іноземця Маке, який протягом місяця також проводив безрезультатні пошуки. Пізніше сюди відрядили асесорів Юдіна і Клеопіна, але на думці у всіх було, що шукати тут нема чого. Маркова запідозрили в "несправжнього місця зазначенні", і доля його зависла на волоссі, але з Санкт-Петербурга несподівано надійшла вказівка: нагляд із Маркова зняти й "чинити з ним без озлоблення". Берг-колегія, очікуючи нових знахідок, вирішила не страхати людей, а для гірничих заводів надіслала докладні інструкції, де і як брати проби на жильне золото.

Протягом двох років навколо села Шарташ вели безрезультатні пошуки, на яких постійно наполягали столичні чиновники. Для цілковитої визначеності (імовірно, щоб остаточно закрити питання) асесор Юдін вирішив на місці ями Маркова "опустити вглиб твердого каміння помірну шахту", оснащену ручним коловоротом, яка наразилась на кварцові жили з залізними й мідними вохрами, "між якими зрідка траплялись найменші золоті блискітки".

Невдовзі на закладену шахту (рудник "Початковий") прибуло все керівництво Уральських заводів і навіть президент Берг-колегії О. Томілов. Восени 1747 р. перше уральське золото вагою 31 золотник (132 г) було урочисто вручене імператриці Єлизаветі Петрівні. У подальшому недалеко від рудника "Початкового", у басейні ріки Березівки, було виявлено кілька золоторудних зон і розпочато промисловий видобуток жильного золота. Видобуток розвивався дуже повільно, за десятиріччя отримали лише 11,5 кг коштовного металу. Інтенсивний розвиток Березівських рудників розпочався з 1760 р., коли указом Сенату сюди було відряджено 219 гірничих спеціалістів і близько 10 тис. державних селян-кріпаків. Наприкінці XVIII ст. на Березовському родовищі діяло понад 50 державних копалень, сумарний видобуток яких сягав 260 кг золота на рік.

Воно розташоване в межах Урало-Тобольського антиклінорю в опущеному блоці шаруватих товщ. Порооди прорвані численними крутоспадними порфірними дайками, протяжність яких дорівнює близько 20 км, а товщина - від 2 до 40 м. Із поперечними тріщинами розриву дайок пов'язані кварцоворудні жили. Основні рудні мінерали: пірит, галеніт, самородне золото. Останнє представлене у вигляді тонкої вкрапленості й більш помітних скупчень на верхніх горизонтах.

Гірничі виробки XVIII ст. на Березівських рудниках характеризуються безсистемністю, зумовленою бажанням скоріше взяти якомога більше золота. Жили, що виходили на поверхню, розробляли в довжину траншей-

ним способом (за висловом гірників, жилам "обдирали голови"). Відпрацювавши вихід жили, не йшли в глибину, а шукали нової жили, що виходила на поверхню. Пізніше гірничі роботи вимушені були вести під землею. Для руйнування міцних порід використовували "порохове зілля". Архівні документи свідчать, що "прохідні штольні безладно збудовані" й "через важке повітря працювати майже неможливо". Головним же ворогом рудників були підземні води. Водовідливні машини з кінним рушієм не могли впоратися з великими водоприпливами. Для розв'язання проблеми були збудовані протяжні водовідливні штольні: 1786 р. - Ільїнська (завдовжки 2,5 км), яка дозволила осушити п'ять рудників, і трохи коротші Ключевська та Першопавлівська штольні, що зневоднили ще десять рудних зон.

Розробка жильного золота в Росії давала в найкращі роки не більше 3 % світового видобутку. Але вже 1845 р. на родовищах Уралу й Сибіру видобули близько 50 % світового золота, а Росія стала абсолютним лідером золотовидобутку. Причина такої метаморфози полягала у відкритті багатих розсипних родовищ, початок яким поклали гірничі й пошукові роботи на Березівських рудниках. Це відкриття потребувало переосмислення тогочасних поглядів на розсипне й жильне золото.

Серед розповсюджених у Росії XVIII ст. природничих уявлень домінували алхімічні ідеї про те, що самородне розсипне золото народжується енергією сонця, тому місцезнаходження таких родовищ може бути лише в спекотливих, засушливих регіонах (це підтверджував і практичний досвід). Дуже характерною була думка члена Берг-колегії Василя Татищева щодо можливості існування золотих розсипів на Уралі: "...щоб у Сибіру, у такому студеному кліматі золота руда могла бути, про це вагання чимале, якщо тільки розсудити, якого великого сонячного жару... для цього металу потрібно".

Михайло Ломоносов першим серед учених Росії відійшов від поширеного погляду на різну природу жильного й розсипного золота, передбачаючи пряий зв'язок між цими двома формами. Він писав: "Отже, ніхто не зважить це неможливим, що золоті зерна з рудної жили яким-небудь насильством природи відірвані й поміж піском розсіяні. Цьому додають сили й важливості уламки каменю кварцу з золотими зернами, що в піску є, виразно вказуючи, що піськове золото в жилах народилося". Слід зазначити, що ця думка висловлювалася Георгом Аґріколою ще в середньовіччі: "Загалом золото не народжується в струмках і річках... а відривається від жил і прожилок та осаджується в пісках річок і струменів". Проте М. Ломоносов припустив наявність розсипів у північних країнах (у тому числі - на ріках Росії), а також нагадав забути способи пошуків і видобутку розсипного золота шліховим методом.

Цікаво, що гірничо-геологічні знання, які були відомі ще за єгипетських фараонів і широко застосовувались протягом тисячоліть, викликали такі суперечливі думки в XVIII ст. Тут треба враховувати, що найбільш продуктивні розсипні родовища Старого світу були вичерпані ще в давнину. Незважаючи на поодинокі згадки в старовинних книгах, практичні знання щодо розробки розсипного золота були до XVIII ст. майже втрачені, а тогочасний виробничий досвід - замалий. Протиставленню жильного й розсипного золота сприяла й та обставина, що багаті розсипи часто розташовувались на віддаленні від водних потоків, і було незрозумілим, як уламки жильного золота могли потрапити на далекі від гірських масивів території (учені ще нічого не знали про алювіальні відкладення, пов'язані з давньою річковою мережею). Може, тому наукові гіпотези й практичні рекомендації М. Ломоносова протягом десятиріч не знаходили своїх прибічників.

Перші спроби виявити розсипне золото на Березівських промислах почалися 1806 р. під наглядом проф. П. Ільмана. На жаль, для пробірного аналізу брали матеріал, що виходив після подрібнення в товчильній машині. На відміну від жильного золота, замкненого у кварцовому оточенні, у розсипах збагачувальну роботу виконала сама природа, вивільнивши частки золота з породного полону. Додаткова обробка товчачами в контакті з піском призводила до значного стирання й без того дрібних зернинок коштовного металу. Тому отриманий уміст золота в пробах П. Ільмана виявився замалий для промислової розробки пісків. Професор наполегливо рекомендував використовувати для пошуків золота промивальний лоток, але начальство Березівських рудників наполягало на пробах за методикою гірничого департаменту (з використанням товчильної машини), уважаючи лоток архаїчним пристроєм, який не міг мати успіху.

Іншої думки щодо пошукових можливостей промивального лотка дотримувався штейгер Лев Брусніцин, який, досліджуючи старі відвали Першопавлівського рудника, упровадив технологію водного промивання уламкового матеріалу в лотку. 1814 р. біля злиття річок Березівки та Пишми він виявив серед звичайних зернинок золота з відвалів (зі слідами від товчачів) дві великі зернини, що відрізнялися яскравим кольором, округлою формою й відсутністю будь-яких подряпин і кварцових включень. Знаючи про існування золотих розсипів у Південній Америці й про дослідження березівських пісків, проведені П. Ільманом, Л. Брусніцин пов'язав свою знахідку з розсипним родовищем. Далі настали дні сумнівів, зневіри, глузування колег і величезної роботи для доведення висунутої гіпотези. Одержимий ідеєю Л. Брусніцин вів пошуки навіть у крижаній річці. Незабаром золотошукач виявив, дослідив і оконтурив перший уральський розсип, відкривши нові величезні можливості золотовидобутку в Росії.

1864 р. гірничий інженер П. Дорошин зробив копію з письмової оповіді Л. І. Брусніцина й опублікував її в "Гірничому журналі" (1864, № 5). Завдяки цій публікації історія відкриття перших уральських розсипів набула широкого розголосу. Лев Брусніцин, який помер 1857 р., навіть і не припускав своєї можливої публічності. У некролозі "Санкт-Петербурзьких відомостей" про людину, відкриття якої зробили Росію першою державою світу з золотовидобутку, автор (не без розуміння іронії долі) написав: "Його ім'я мало відоме, але пригадаймо, що земля, відкрита Колумбом, названа Америкою". Важко знайти інший випадок, коли відкривач величезних золотих розсипів залишився б бідною людиною. Протягом сторіччя розробка уральських і сибірських розсипів зміцнювала імперію, накопичувала багатомільйонні статки успішним промисловцям, а Лев Брусніцин залишився скромним службовцем Березівських рудників, отримавши лише напередодні пенсії срібну медаль "для носіння на шиї".

Але було в цій людині дещо протилежне буденному користоловству, що робило її насправді щасливою. У своїх спогадах штейгер Л. Брусніцин занотував слова, які пояснюють притягальну силу його професії: "Хто не може уявити собі захоплення, у якому я перебував після відкриття золотопіського розсипу, після відкриття того, що було ще невідомо, а при намірах на пошуки часто було під сумнівом. О! Це була така радість, якої неможливо передати. Я перебував тоді у якійсь розкішній насолоді. Це було для мене найвищим блаженством. Треба сказати, що відчувати таке щастя за ціле життя доводиться небагатьом".

Після того, як були освоєні навички промивання

золотоносних пісків, стала зрозумілою природа родовищ й можливі місця їх розташування. Хвиля відкриттів багатих розсіпів прокотилася від Уралу до Тихого океану. Спершу "золотий дощ" пролився навколо численних водних артерій Уралу, серед яких особливо відзначилися ріка й місто Міас (Царево-Олександрівські копальні), що дали світові велику кількість славнозвісних самородків, зокрема "Великий трикутник"¹ вагою понад 36 кг. Начальником Златоустівського гірничого округу й Міаських золотих копалень був уславлений російський металург, дослідник секретів булатної сталі Петро Аносов, який, проводячи численні розвідки золота, створив багато технічних пристосувань для промивання пісків, а його праці з геології золота відкрили 1825 р. перший випуск "Гірничого журналу".

На Уралі вільні пошуки золота були жорстко обмежені привілеями приватних заводів і регалією скарбниці. Тому запозятливі люди (здебільшого старовіри), організовані далекоглядними купцями (Рязановими, Казанцевими та ін.), рушили в пошуках золота на ніким не зайняті сибірські землі. З кінця 20-х років XIX ст. у Томській губернії (район між Томськом, Кемеровом і Канськом) почалась розробка золотих розсіпів, відкритих пошуковою партією Степана Баландіна. Один Воскресенський рудник дав тут понад 600 пудів золота (небачений раніше у відкритому розсіпі вміст золота дозволив промивати майже по пуду щоденно). У 1838-1840 р. у межиріччі Єнісею, Ангари й Підкаменної Тунгуски зусиллями Г. Машарова, Є. Жмаєва й Т. Зотова були розвідані величезні родовища золота, розробки яких зумовили сибірську золоту лихоманку. Ось як описує ці події в історичному нарисі "Місто Катеринбург" Д. Мамін-Сибіряк:

"Знаменитий Тим Полікарпович Зотов... уславився як улюбленець якогось дикого щастя. Він виступив у черзі катеринбурзьких золотопромисловців останнім і швидко наздогнав своїх попередників: протягом 10 років на промислах у єнісейській тайзі ним було видобуто золота більш ніж на 30 мільйонів рублів. Честь відкриття цих промислів належить, як оповідають, хрещеному киргизу Є. Жмаєву, який служив у Зотова розвідником. Аніка Рязанов і Тим Зотов назавжди залишаться в сибірському літописі, як перші королі золотої справи, а всі інші прийшли вже по їхніх широких слідах... Надзвичайний приплив капіталів, звісно, відобразився на житті Катеринбурга. Утворилася справжня героїчна смуга. Навколо головних золотопромисловців зріс цілий шар дрібних; торгівля поживалася, з усіх кінців до міста потяглися заповзяті й процирливі люди, що жадали пожитися "від впалих крихт". Засяяв і гірничий чиновницький світ, що мав таке близьке відношення до "благословення Божого", захованого в земних надрах... Свого зеніту неймовірно життя катеринбурзьких набобів досягло в момент злиття таких двох родин, як Зотови й Рязанови: син Т. Зотова одружився з дочкою А. Рязанова, і це "зотовське весілля" тривало цілий рік".

Наприкінці 40-х років XIX ст. розпочалась експлуатація східносибірського Ленського золота (межиріччя Лени, Вітіму й Олекми). З 1867 р. цей район, завдяки особливо багатим розсіпам на річці Бодайбо, вийшов на перше місце в Росії. 1857 р. гірничий інженер Н. Аносов (син славетного металурга й начальника Златоустівського гірничого округу), виявив золоті розсіпи в басейні Амуру. Він же відкрив і головний золотоносний

район Приамур'я - Джалінду (1866 р.), який наприкінці XIX ст. давав найбільше золота в Росії.

Загалом Урал і Сибір за часів Російської імперії дали близько 3 тис. т золота, що приблизно зрівняно з видобутком у славнозвісній Каліфорнії. Росія першою в XIX ст. вийшла на шлях освоєння розсіпів, випередивши на 3-5 десятиріч США, Австралію та Південну Африку. Незважаючи на те, що ні в часі, ні в технологіях, ні в необхідності освоєння віддалених суворих земель між Росією й вищевказаними країнами не спостерігалось суттєвих відмінностей, усе ж суспільні умови й організація розробок були принципово іншими.

Тривалий час російські копальні були переважно казенними (лише окремі родовища віддавалися на відкуп великим заводчикам) й обслуговувалися здебільшого приписаними до гірничих заводів кріпаками. Атмосферу, яка панувала на розробках золота, добре передав Д. Мамін-Сибіряк: *"Звернувшись до найбільш глухих часів кріпацтва, коли волю давали лише гроші, ми вірніше оцінимо те страшне тяжіння до золота всякої живої душі; особливо беручи до уваги ті тисячі утисків, якими гальмувалась тоді всяка приватна діяльність".* Видобуте золото було власністю царя або заводчика, який мав зі скарбницею й чиновниками свої особливі відносини. При цьому, за свідченням того ж автора: *"Загінні роботи, як і кампанійські, були обставлені суцільним розкраданням".*

Пригадаймо, що принципово інший підхід переважав у Північній Америці, Австралії, Південній Африці. Тут видобуте золото належало самим старателям, причому вільна реєстрація обраної ділянки потребувала лише незначної платні, а податки зрідка перебільшували 5 % від видобутку (та й ті стягати було вельми проблематично). Проте вигреш держави полягав в іншому - освоювались і заселялись віддалені й безлюдні території, жвавилася торгівля, розвивалось ремесло, транспорт і будівництво, а золото так чи інакше обмінювалось на державні скарбничі білети (паперові гроші) й стікалося до скарбниці, причому банки отримували свою частку прибутку.

Як не дивно, але Росія могла б піти тим самим прогресивним шляхом, випереджаючи в часі інші країни, але цього, на жаль, не сталося. 1823 р. була утворена особлива Гірнична комісія, метою якої було "винайдення найлегших способів дешевого й багатого виділення золота" на уральських розсіпах. Її очолив сенатор В. Соїмонов, який ще 1804 р. подавав государеві (щоправда безуспішно) проект статуту про "вільних гірничих людей" (аналог європейського "Шемницького права"). Комісія В. Соїмонова, підсилена впливом нового міністра фінансів імперії Є. Канкріна, розробила визначний документ, який рекомендував надати право володіння розробками людям будь-якого звання, "які з нетерпінням очікують дозволу вільного промислу". Ці пропозиції спричинили підсилення боротьби придворних партій (протидіяло комісії оточення всесильного тіньового правителя О. Аракчеєва). Імператор Олександр I оголосив свою волю відвідати уральські рудники й особисто ознайомитися зі станом справ.

У своїй надзвичайній подорожі цар дістав нагоду переконатися у згубних для гірничого промислу діях бюрократичної системи, зазначив переваги окремих приватних рудників, зумів розгледіти жахливе становище підневільних гірників. За дорученням імператора, у столицю запросили В. Соїмонова, де він і розробив широкий проект реформ, у центрі яких було створення на Уралі особливого гірничого генерал-губернаторства, своєїрідної "держави в державі", острова вільного підприємництва в морі російського кріпацтва. Реформам

¹ На сьогодні - це найбільший у світі самородок, що зберіг свою природну форму (інші "велетні" були переплавлені на зливки). Знаходиться в Алмазному фонді Росії (м. Москва).

не судилося відбутися: в останній рік життя цар мав вельми мінливий характер і під впливом обставин і порад збайдужів до реалізації цього проекту.

Після кончини Олександра І ідеї В. Соїмонова назвали такими, "що підривають устої". Запанували звичні методи, що визискували (за поодинокими виключеннями) працю кріпаків, приписних, каторжних, військових та інших підневільних людей. Після скасування кріпацтва в Сибіру значно збільшилась кількість охочих людей, які утворювали численні старательські артілі, але основний видобуток золота знов зосередився в об'єднаннях великих промисловців. Вони утворили для своїх робітників справжню "приватну каторгу", яка мало чим відрізнялася від казенної. Апогеєм жорстокого ставлення до гірників став сумнозвісний "ленський розстріл" робітників-страйкарів (події 1912 р.). Показово, що у ХХ ст. підневільна праця досягла своєї "найвищої форми розвитку" в установах радянського ГУЛАГу, причому внесок в'язнів колимських таборів (смертність у яких була найвищою) був визначальним у золотовидобутку країни. Символічно, що другий "ленський розстріл" гірників стався 1938 р.

Незважаючи на тяжку долю підкорювачів уральських і сибірських надр, їхня роль у справі розвитку російського й світового золотовидобутку була значною. Освоєння північноазійського розсипного золота було піонерським кроком у розумінні основних геологічних закономірностей виявлення й розподілу розсипів і пов'язаних з ними корінних родовищ. Це значною мірою дозволило в майбутньому виявити нові надзвичайно багаті родовища золота на інших континентах. Відомі вчені ХІХ ст. Олександр фон Гумбольдт і Родерик Мурчисон спеціально відвідали уральські копальні розсипного золота й багато зробили задля поширення уральського досвіду пошуку й розробки розсипів у всьому світі².

Висновок

Завершуючи огляд золотих лихоманок ХІХ - початку ХХ ст. (період розробки найбагатших ресурсів золота на Землі) [14, 15], підкреслимо їхній вплив на процеси економічних і фінансових перетворень доби промислової революції та індустріальної епохи. Великі обсяги видобутку привели до встановлення грошового золотого стандарту³: широкого обігу золотих монет, витіснення срібла, яке стало виконувати роль розмінних грошей, а також вільного обміну паперових грошей на золоті монети. Це сприяло стабільному розвитку світових грошових відносин, що утворили світову фінансову систему, істотному впливу банків на економічні перетворення, а також формуванню міжнародних центрів фінансового капіталу. Величезні запаси золота цілеспрямовано накопичувалися в США, які, маючи величезний видобуток на своїй території, скуповували значну частину світового видобутого золота, що з часом забезпечило ключовий статус їхньої валюти у світовій торгівлі.

Видобуте золото відіграло ключову роль у забезпеченні фінансовими ресурсами масштабного промислового розвитку індустріальної епохи. Численні міграції трудового люду в місця розробок золота сприяли освоєнню й заселенню віддалених територій, залученню їхніх природних багатств у світовий економічний розви-

ток. Потреба утворення шляхів сполучень між центральними районами та гірничопромисловими осередками привела до інтенсивного прокладання доріг (у т. ч. залізниць), розвитку залізничного й пароплавного транспорту, будівництва, стрімкого розвитку торгівлі.

За оцінками експертів, упродовж усього періоду золотовидобутку людство отримало приблизно 100 тис. т золота (уся його кількість може розміститися в кубі з ребром близько 17 м). Висока вартість та особливі фізичні властивості золота сприяли тому, що, будучи раз видобуте, воно не зникає з обігу, лише перевтілюється в різні речі (втрати золота, зумовлені корабельними катастрофами, загубленими скарбами, стиранням металу під час обігу монет дорівнюють не більше 10 %). Перевтілення одних золотих речей в інші утворює в часі своєрідний ланцюг пов'язаних із гірництвом подій, сповнених людських трагедій і звятиг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ralph K. Andrist. The Gold Rush / Andrist K. Ralph. - New Word City, 2015. - 145 p.
2. Reeves Keir. Integrating the Historiography of the Nineteenth-Century Gold Rushes / Keir Reeves, Lionel Frost, Charles Fahey // Australian Economic History Review. - 2010. - № 50 (2). doi:10.1111/j.1467-8446.2010.00296.x
3. Micheloud François. The Crime of 1873: Gold Inflation this time [Електронний ресурс] / François Micheloud // FX Micheloud Monetary History. - Режим доступу : <http://www.micheloud.com/FXM/MH/Crime/Gold.htm>.
4. Malone Michael P. Chapter 4. The Mining Frontier / Michael P. Malone, Richard B. Roeder, William L. Lang [Електронний ресурс] // Montana : a history of two centuries (Rev. ed.). - Seattle, WA : University of Washington Press, 1991. - Pp. 64-91. - Режим доступу : https://books.google.com.ua/books?id=p-P59FkOPg0C&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
5. North Michael. Das Geld und seine Geschichte / Michael North. - München : C. H. Beck, 1994. - S. 121.
6. Brands H. W. The age of gold: the California Gold Rush and the new American dream [Електронний ресурс] / H. W. Brands. - New York, 2003. - Режим доступу : <https://www.amazon.com/Age-Gold-California-American-Dream/dp/0385720882>.
7. Berton Pierre. Klondike: The Last Great Gold Rush, 1896-1899 / Pierre Berton. - Random House of Canada, 2001. - 496 p.
8. Марфунин А. С. История золота / А. С. Марфунин. - М. : Наука, 1987. - 248 с.
9. Аникин А. В. Золото / А. В. Аникин. - М. : Международные отношения, 1984. - 320 с.
10. Алексеев И. С. Золото. Алмазы. Люди / И. С. Алексеев. - М. : КНОРУС, 2008. - 600 с.
11. Гайко Г. І. Гірничі складові епохи Великих географічних відкриттів / Г. І. Гайко, В. С. Білецький // Схід. - 2015. - № 3. - С. 11-16. DOI: 10.21847/1728-9343.2015.3(135).45747.
12. Білецький В. С. Хронологія гірництва в країнах світу / В. С. Білецький, Г. І. Гайко. - Донецьк : Донецьке від-ня НТШ, Редакція гірничої енциклопедії, 2006. - 224 с.
13. Гайко Г. І. Гірництво в історії цивілізації / Г. І. Гайко, В. С. Білецький. - К. : Вид. дім "Києво-Могилянської академії", 2015. - 486 с.
14. Гайко Г. Феномен золотих і алмазних "лихоманок" як територіальне, гірниче й соціокультурне освоєння материкових просторів Північної Америки та Австралії (Частина перша) / Г. І. Гайко, В. С. Білецький // Схід. - 2017. - № 3 (149). - С. 28-35. doi: [http://dx.doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3\(149\).108121](http://dx.doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3(149).108121)
15. Гайко Г. Феномен золотих і алмазних "лихоманок" як територіальне, гірниче й соціокультурне освоєння Південної Африки (Частина друга) / Г. І. Гайко, В. С. Білецький // Схід. - 2017. - № 4 (150). - С. 41-48. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.4\(150\).111247](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.4(150).111247)

² Уральські розсипи золота були на той час не єдиними у світі. Гірники ХVІІІ - ХІХ ст. розробляли розсипні родовища в Південній Америці, зокрема в Бразилії. Проте масштаби й умови російських родовищ значно розширили коло геологічних знань і старательських навичок.

³ Функціонував до Першої світової війни (до 1914 р.).

Гайко Геннадій,

*доктор технічних наук, професор кафедри геоінженерії,
Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сикорського"*

Белецький Володимир,

*доктор технічних наук, професор кафедри добычи нафти, газу і конденсату,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*

ФЕНОМЕН ЗОЛОТЫХ "ЛИХОРАДОК" КАК ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ, ГОРНОЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ОСВОЕНИЕ СЕВЕРНОЙ АЗИИ (ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ)

В цикле статей систематизированы события заселения и экономического освоения огромных пространств Северной Америки, Австралии, Южной Африки, Северной Азии, связанные с движением искателей золота и алмазов (золотыми и алмазными "лихорадками"). Приведены хронологический обзор событий, дан анализ феномена, раскрыты особенности его исторической, горно-геологической и организационной составляющих. Материал разделен на три отдельные, но тематически объединены части, описывающие явление "золотой лихорадки" - стихийной массовой добычи золота на новооткрытых месторождениях во второй половине XIX - в начале XX в. в отдаленных (для европейцев) частях света. В предлагаемой третьей части авторы освещают события в Северной Азии - на Урале и в Сибири.

Ключевые слова: золотая лихорадка; старатели; шлиховый метод, россыпи; жильное золото; Северная Азия; Урал; Сибирь.

Gayko Gennadiy,

*Doctor of Engineering, Professor of the Geoconstruction and Mining Technologies Department,
National Technical University of Ukraine 'Kyiv Polytechnic Institute'*

Biletsky Volodymyr,

*Doctor of Engineering, Professor,
National Technical University 'Kharkiv Polytechnic Institute'*

PHENOMENON OF GOLD RUSHES AS TERRITORIAL, MINING AND SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT OF NORTH ASIA (PART III)

This series of articles systematizes the events of settlement and economic development of vast spaces of North America, Australia, South Africa and North Asia, which are related to the movement of gold and diamond hunters (gold and diamond rushes). A chronological survey of the events is offered, the general phenomenon analyzed as well as specific aspects of its historical, mining, geological and organizational constituents covered. The material is divided into three separate but thematically united parts which describe the phenomenon of gold rush-spontaneous large-scale gold mining at newly discovered deposits in remote (for Europeans) parts of the world in the second half of the 19th century - the early 20th century.

The impact of gold rushes in North America and Australia on the processes of global economic and financial transformations is shown. Large outputs resulted in setting a monetary gold standard which had been in place up to World War I: a wide turnover of gold coins, displacement of silver which began to act as token money as well as free exchange of paper money for gold coins. The above contributed to a sustainable development of world money relations which gave rise to a global financial system in the modern sense; a significant banks' influence on economic transformations as well as establishment of international centers for financial capital. Huge gold reserves were purposefully accumulated in the USA which, extracting an ample quantity of gold in its territory, bought up a considerable part of the world gold output, which eventually secured the key status of the American currency in world trade. Extracted gold played a key role in provision of financial resources for large-scale industrial development of the industrial epoch. Numerous migrations of working people from gold mining sites promoted the development and settlement of remote territories as well as the utilization of their natural resources in the global economic development.

In the proposed third part, the authors cover events in North Asia - in the Urals and Siberia.

Key words: golden fever; scavengers; leaching method; placers; housing gold; North Asia; Ural; Siberia.

REFERENES

1. Ralph K., Andrist (2015), The Gold Rush, *New Word City*, 145 p. (eng)
2. Reeves, Keir and Frost, Lionel and Fahey, Charles (2010), Integrating the Historiography of the Nineteenth-Century Gold Rushes, *Australian Economic History Review*, № 50 (2). doi:10.1111/j.1467-8446.2010.00296.x
3. Micheloud, François (1997), The Crime of 1873: Gold Inflation this time, available at: <http://www.micheloud.com/FXM/MH/Crime/Gold.htm>.
4. Malone, Michael P. and Roeder, Richard B. and Lang, William L. (1991), Chapter 4, The Mining Frontier, in: *Montana : a history of two centuries*, WA : University of Washington Press, Seattle, Pp. 64-91. available at: https://books.google.com.ua/books?id=p-P59FkOPg0C&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

5. North, Michael (1994), *Das Geld und seine Geschichte*, C. H. Beck, s. 121 (germ).
6. Brands, H. W. (2003), *The age of gold: the California Gold Rush and the new American dream*, available at: <https://www.amazon.com/Age-Gold-California-American-Dream/dp/0385720882>.
7. Berton, Pierre (2001), *Klondike: The Last Great Gold Rush, 1896-1899*, Random House of Canada, 496 p. (eng).
8. Marfunin, A.S. (1987), *History of gold*, Nauka, Moscow, 248 p. (rus).
9. Anikin, A.V. (1984), *Gold*, Mezhdunarodnyye otnosheniya, Moscow, 320 p. (rus).
10. Alekseev, I.S. (2008), *Gold. Diamonds. People KNORUS*, Moscow, 600 p. (rus).
11. Gaiko, G.I. and Biletsky, V. S. (2015), *Mining component of the Great Geographic Discoveries*, Skhid. No. 3. 11-16. DOI: 10.21847/1728-9343.2015.3(135).45747.
12. Biletsky, V. S. and G.I. Gaiko (2006), *Chronology of Mining in the Countries of the World*, Donetsk Research Institute of NTSh, Editorial Board of Mining Encyclopedia, Donetsk, 224 p. (ukr).
13. Gayko, G.I. and Biletsky, V. S. (2015), *Mining in the history of civilization*, «Kyiv-Mohyla Academy» Publisher House, 486 p. (ukr).
14. Gayko, G. and Biletsky, V. (2017), *Phenomenon of gold and diamond rushes as territorial, mining and socio-cultural development of continental spaces of North America and Australia (Part I)*. Skhid, no. 3(149), pp. 28-35. doi: [http://dx.doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3\(149\).108121](http://dx.doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3(149).108121)
15. Gayko, G. and Biletsky, V. (2017). *Phenomenon of gold and diamond rushes as territorial, mining and socio-cultural development of continental spaces of South Africa (part II)*. Skhid, no. 4(150), pp. 41-48. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.4\(150\).111247](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.4(150).111247)

© Гайко Геннадій, Білецький Володимир
Надійшла до редакції 19.09.2017

УДК 94(477.8):355.27"1944/1945"

КУРИЛЯК ОЛЕКСАНДР,

аспірант,

ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника", м. Івано-Франківськ

РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ 1944-1945 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглянута й проаналізована мобілізаційна кампанія на території Західної України в 1944-1945 рр. Установлено, що проведення призову розпочалось лише після видання відповідної постанови Державного комітету оборони. Розгляд перебігу мобілізації засвідчив, що впродовж лютого-липня 1944 р., незважаючи на протидію збройного руху опору, завдяки силовим заходам удалось в основному завершити призов. Проте використання цих та інших заходів під час подальшої мобілізації через активну антимобілізаційну діяльність збройного руху опору не дало бажаних результатів. У підсумку за серпень-вересень не було завершено призов осіб від 18 до 35 років, а за листопад-грудень мобілізацію осіб від 35 до 45 років та 17-річної молоді. Відповідно в 1945 р. мобілізація в західноукраїнському регіоні ще тривала.

Ключові слова: мобілізація; районний військовий комісаріат; обласний військовий комісаріат.

Постановка проблеми і стан її вивчення. Проблема радянських військових мобілізацій на території України в роки радянсько-німецької війни є достатньо розробленою в сучасній українській історіографії. Її вивчення було започатковане українськими вченими в 90-х роках минулого століття [1; 2]. Перше комплексне дослідження цієї проблематики, присвячене Лівобережній Україні в 1943 р., здійснила Л. Рибченко [3]. У своїх наукових працях дослідниця звертала увагу й на проблему призову в армію в західноукраїнському регіоні [4]. Висвітлення останньої знайшло своє відображення в низці фахових статей В. Гриневича [5; 6]. Однак доводиться констатувати брак комплексного дослідження проблеми радянських військових мобілізацій в Західній Україні в 1944-1945 рр.

Мета статті - ґрунтовний та всебічний аналіз мобілізаційної кампанії в західноукраїнському регіоні в 1944-1945 рр.

Виклад основного матеріалу. На початку 1944 р. радянсько-німецький фронт дійшов до західноукраїнських земель. У першій половині січня війська 1-го Українського фронту визволили східні райони Рівненської області, форсували річку Случ, штурмом оволоділи залізничним вузлом і містом Сарни [7, с. 212]. 14 січня місто відвідав М. Хрущов та поінформував про це і свою поїздку на фронт Й. Сталіна. Він писав: "Тов. Ватутін та інші військові ставили питання - як діяти у районах Західної України у питанні мобілізації у Червону армію осіб призовного віку. Познайомившись на місці із настроями народу і на мітингу, і в бесідах, я дійшов висновку, що